

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

DOI:10.35774/app2024.04.048
УДК 347.61/.64

Денис Астаф'єв,
кандидат економічних наук, докторант
Державної установи «Інститут
економіко-правових досліджень
ім. В. К. Макутова НАН України»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6180-3791>

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження обумовлена правовою невизначеністю у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій як форми реалізації права на охорону здоров'я та материнство. Встановлено, що репродуктивна медицина відповідно до існуючих сегментів світового ринку є видом медичного туризму, який в Україні потребує ґрунтовного аналізу та належного законодавчого врегулювання. Метою статті є визначення ролі медичного туризму в наданні послуг із застосування допоміжних репродуктивних технологій, а також аналіз проблемних аспектів законодавчого регулювання цієї сфери як одного з напрямів розвитку медичного туризму в Україні. Розглянуто причини динамічного розвитку медичного туризму у світі та окреслено чинники, які сприяють його розвитку в Україні. Зроблено висновок, що сурогатне материнство, імпорт та експорт донорських репродуктивних клітин людини мають бути врегульовані на законодавчому рівні у найближчі роки. Правове регулювання репродуктології охарактеризовано як багатомірну проблему, яка торкається публічного та приватного інтересу, враховуючи етичні, політичні, економічні та правові аспекти.

***Ключові слова:** репродуктивна медицина, медичний туризм, допоміжні репродуктивні технології, надання медичних послуг, право на охорону здоров'я.*

Astafiev D.

Legislative regulation of assisted reproductive technologies as a direction for the development of medical tourism in Ukraine

© Денис Астаф'єв, 2024

The relevance of the study is due to the legal uncertainty of the scope of application of assisted reproductive technologies as a form of realization of the right to health care and maternity. It is revealed that reproductive medicine, according to the existing segments of the world market, is a type of medical tourism which in Ukraine requires careful analysis and proper legislative regulation. The purpose of the article is to determine the role of medical tourism in the provision of services in the field of assisted reproductive technologies, as well as the problematic aspects of legislative regulation of assisted reproductive technologies as a direction of medical tourism development in Ukraine. The author examines the reasons for the rapid development of medical tourism in the world, as well as the factors that will contribute to the development of this sphere in Ukraine.

The author concludes that surrogacy, import and export of donor human reproductive cells should be properly regulated by law in the coming years. Ukraine has already become a center of medical tourism, but unregulated conditions potentially increase cases of fraud, smuggling, and violations of human rights and freedoms, including those of children, parents, and surrogate mothers. The legal regulation of such a sphere of social relations as reproductive medicine is an extremely important, multifaceted and controversial issue that affects both public and private interests.

Of course, the use of reproductive technologies, including gamete and embryo donation and surrogacy, has many controversial ethical, political, economic and, of course, legal aspects. Whether and how to allow surrogacy, whether to allow only altruistic surrogacy and prohibit commercial surrogacy. A controversial issue is whether to allow or prohibit the export of gametes and embryos in the context of the demographic crisis in Ukraine. Legislative regulation of the procedure for importing/exporting gametes and embryos seems interesting for further research.

Keywords: *reproductive medicine, medical tourism, assisted reproductive technologies, provision of medical services, right to healthcare.*

Постановка проблеми. Репродуктивна медицина відповідно до існуючих сегментів світового ринку є видом медичного туризму. Вважається, що на сьогодні у світі найбільш популярними напрямками медичного туризму є саме репродуктивна медицина, до якої входить діагностика та лікування безпліддя (програми із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) мають такі держави: Великобританія, США, Ірландія, Данія, Німеччина, Ізраїль, Кіпр, Індія, Україна, Чехія, Росія, Словаччина, Туреччина, Мексика, Таїланд, Швейцарія, Мальта, Італія, Антигуа і Барбуда, Нова Зеландія, Південно-Африканська Республіка, Японія, Іспанія), а також програми ЕКО з сурогатним материнством і/або донорством яйцеклітин (сперми), які пропонують такі держави, як Індія, США, Україна, Росія, Кіпр, Таїланд, Грузія [1, с. 84].

Дослідники доходять висновку, що стрімкий розвиток індустрії медичного туризму в останні роки обумовлений такими причинами: 1) зростанням вартості лікування в країнах з розвинутою економікою; 2) появою нового сегмента споживачів медичних послуг, які воліють поєднувати якісне лікування за низькими цінами, з перспективою отримання яскравих вражень від подорожей в інші країни; 3) неможливістю оперативного отримання необхідної медичної допомоги (листи-очікування) в державах Європейського Союзу (далі – ЄС) та в країнах Близького Сходу; 4) відсутністю у низці країн світу якісної медичної допомоги та відповідних технологій лікування і діагностики [2, с. 103]. З огляду на викладене дослідження законодавчого регулювання ДРТ як напряму розвитку медичного туризму в Україні є вкрай актуальним та важливим. Водночас належну увагу слід приділити правам, свободам та інтересам суб'єктів господарювання, які надають медичні послуги у цій сфері.

О. Юзько зазначає, що відповідно до даних Європейського товариства репродукції людини та ембріології (European Society of Human Reproduction and Embryology, ESHRE), за станом на травень 2023 р. близько 55000 ембріонів було переміщено з України за кордон. Спочатку вони були перевезені до Словаччини, а згодом – до США, Великобританії, Албанії та інших країн світу. 769650 ембріонів залишилися в Україні, частину з яких перемістили всередині держави, а ще 25000 були повернуті назад в Україну за бажанням пацієнтів.

Усі європейські країни у березні 2022 р. виступили на підтримку України та запропонували розмістити на своїй території репродуктивні клітини та ембріони, які зберігаються у медичних закладах України. Про це повідомив Генеральний директорат Європейської комісії з питань охорони здоров'я та безпечності харчових продуктів (DG SANTE). Відповідно було дозволено вивезення репродуктивних клітин та ембріонів до держав-членів ЄС за спрощеними умовами. Наприклад, Національний інститут трансплантації Італії 22 березня 2022 р. розробив спрощену процедуру екстраординарного імпорту репродуктивних клітин та ембріонів [3].

Означена статистика наочно демонструє приклади міжнародного та внутрішнього медичного туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям для написання цієї статті стали праці таких вітчизняних дослідників, як С. Булеца [4], Є. Гнедик [1], К. Діденко [2], В. Жученко [2], О. Косиця [5; 6], М. Менджул [4], А. Подзіров [7; 8; 9], В. Теремецький [6; 7; 8; 9; 10], Я. Триньова [11], О. Юзько [3] та інші, які висвітлюють різні аспекти розвитку медичного туризму, використання ДРТ, а також проблеми та перспективи розвитку сфери охорони здоров'я.

Попри значні напрацювання вітчизняних та зарубіжних учених, досліджуване питання залишається актуальним, особливо з огляду на правову невизначеність у сфері застосування ДРТ як форми реалізації права на охорону здоров'я та материнство. Це зумовлює необхідність подальших наукових пошуків, спрямованих на вдосконалення правового регулювання цієї сфери та адаптацію міжнародного досвіду до національних умов.

Метою статті є визначення ролі медичного туризму у наданні послуг із застосування допоміжних репродуктивних технологій, а також аналіз проблемних аспектів законодавчого регулювання цієї сфери як одного з напрямів розвитку медичного туризму в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право на охорону здоров'я та медичну допомогу є фундаментальним правом кожного громадянина, яке може бути реалізоване, зокрема, через медичний туризм. Одним із напрямів медичного туризму, що набув поширення як в Україні, так і за її межами, є репродуктивна медицина.

Водночас в Україні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би врегульовував основні аспекти застосування ДРТ. Ця тема охоплює широкий спектр суспільних відносин, перед якими постають медичні, етичні, правові та економічні виклики.

Сфера медичного туризму, пов'язана із застосуванням ДРТ, перебуває на етапі становлення. Її правове регулювання забезпечується низкою нормативних документів, серед яких: Конституція України № 254к/96-ВР, від 28.07.1996 р. Сімейний кодекс України № 2947-III, від 10.01.2002 р. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII, від 19.11.1992 р. наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» № 787 від 09.09.2013 р. Регулювання державою господарської діяльності у сфері медичного туризму здійснюється відповідно до Закону України «Про туризм», а також Постанов Кабінету Міністрів України, зокрема: № 1079 від 27.12.2017 р. «Про забезпечення організації направлення громадян України для лікування за кордон» та № 175 від 22.02.2017 р. «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для лікування громадян України за кордоном».

Через відсутність належного правового регулювання у сфері репродуктивного здоров'я постає необхідність розробки та прийняття окремого законодавчого акта. Такий документ сприятиме чіткому визначенню прав і обов'язків фізичних осіб, а також прав, обов'язків та інтересів суб'єктів господарювання, які надають послуги у сфері медичного туризму чи користуються ними в галузі репродуктивної медицини.

Фахівці у сфері охорони здоров'я наголошують на необхідності розробки та прийняття єдиного законодавчого акта, який би забезпечив уніфікацію термінології, визначив правила, порядок та умови застосування ДРТ. У такому законі доцільно передбачити детальне регулювання договірних відносин між учасниками програм ДРТ, враховуючи умови, підстави та порядок оформлення відповідних договорів.

Так, О. Косиця наголошує на необхідності прийняття спеціального законодавчого акта, який би чітко врегульовував використання ДРТ, а також передбачав внесення змін до інших дотичних нормативно-правових актів [5, с. 272]. Підтримуючи позицію дослідниці, зауважимо, що така ініціатива сприятиме створенню ефективної, прозорої та етично відповідальної системи правового регулювання у сфері ДРТ.

В. Теремецький та інші науковці, досліджуючи адміністративно-правові вимоги до закладів охорони здоров'я в Україні, які надають медичні послуги з сурогатного материнства, звертають увагу на те, що поняття «сурогатне материнство» згадується винятково в Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверженому наказом МОЗ України № 787 від 09.09.2013 р. Вчені наголошують на необхідності закріплення поняття та видів допоміжних репродуктивних технологій на законодавчому рівні, а не лише у підзаконних нормативно-правових актах [6, с. 406].

Я. Триньова зазначає, що правове регулювання донації гамет і ембріонів має бути аналогічним до регулювання у сфері трансплантації, де вивезення органів за межі України дозволено [11]. Такий підхід дозволить забезпечити баланс між захистом інтересів пацієнтів і розвитком бізнесу у сфері репродуктивної медицини.

Господарська діяльність у сфері репродуктивної медицини в Україні залишається поза достатнім наглядом, що дозволяє суб'єктам господарювання самостійно встановлювати ціни на свої послуги та змі-

нювати умови їхнього надання. Це може призводити до порушення прав пацієнтів і правил здорової конкуренції. Водночас Україна має враховувати інтереси бізнесу при врегулюванні відносин у цій сфері. Запровадження заборон, таких як обмеження сурогатного материнства, імпорту-експорту гамет і ембріонів, або створення економічно не вигідних умов для суб'єктів господарювання може спричинити відхід цього бізнесу «в тінь» чи його релокацію до інших держав. У таких умовах держава втратить перспективну й прибуткову сферу медичних послуг, а разом із нею і значні доходи до бюджету.

Протягом 2020–2023 рр. до Верховної Ради України було подано низку законопроектів, які стосувалися застосування ДРТ. Зокрема:

– № 3488 від 15.05.2020 р. (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань застосування допоміжних репродуктивних технологій);

– № 6475 від 24.12.2021 р. (Про допоміжні репродуктивні технології);

– № 6475-1 від 11.01.2022 р. (Про застосування допоміжних репродуктивних технологій);

– № 6475-2 від 11.01.2022 р. (Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнство);

– № 6475-д від 11.04.2023 р. (Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнство).

Проте жоден із цих законопроектів не було ухвалено, а частину знято з розгляду. За станом на сьогодні нових законодавчих ініціатив у цій сфері не подано, що свідчить про збереження правової невизначеності.

На особливу увагу заслуговує питання донації гамет та ембріонів, а також їхнього імпорту та експорту. Сучасна світова практика демонструє існування двох принципово різних моделей правового регулювання донації яйцеклітин – альтруїстичної та комерційної. Ці моделі були предметом обговорення під час круглого столу «Донація яйцеклітин в Україні: альтруїстична чи комерційна модель?», де їхня сутність аналізувалася з юридичних, моральних і медичних точок зору [12].

Світова практика свідчить, що комерційне сурогатне материнство дозволено та існує переважно у країнах, що розвиваються, або у країнах з низьким рівнем доходу (наприклад, Індія, Грузія, Україна, Мексика, Колумбія, Камбоджа, Таїланд) [10, с. 63]. А оскільки комерційне сурогатне материнство у більшості країн ЄС заборонено, то сьогодні набуває популярності репродуктивний туризм до тих країн світу, де воно дозволено, оминаючи заборони країни походження «батьків-замовників» [10, с. 64].

Правильний вибір моделі донації може суттєво вплинути на демографічні показники як в Україні, так і в інших країнах. З економічної точки зору, важливо враховувати міжнародний досвід у цій сфері. Наприклад, ізраїльські медичні центри активно імпортують яйцеклітини через високий попит, який перевищує внутрішній ресурс. Для задоволення потреб вони співпрацюють із 10 іноземними постачальниками гамет, схваленими Міністерством охорони здоров'я Ізраїлю. З них чотири знаходяться в Україні, чотири – у США і два – в Іспанії.

Ця ситуація свідчить про активні зовнішньоекономічні зв'язки у сфері репродуктивної медицини, які сприяють розвитку галузі, залученню іноземних інвестицій та збільшенню валютних надходжень. Враховуючи ці аспекти, необхідність створення чіткої та прозорої правової бази для регулювання донації гамет та ембріонів стає очевидною. Це сприятиме не лише розв'язанню морально-етичних питань, а й підвищенню конкурентоспроможності української медицини на світовому ринку.

В ЄС, незважаючи на тривалу інтеграцію та політичний розвиток, існують значні відмінності між країнами у правовому регулюванні ДРТ. Ці розбіжності сприяли поширенню явища «репродуктивного туризму» або «транскордонної репродуктивної допомоги». Це явище полягає в тому, що громадяни однієї держави-члена ЄС подорожують до іншої країни, щоб скористатися репродуктивними медичними послугами. Основними мотивами таких поїздок є вища якість послуг, менша вартість, спрощені процедури або відсутність обмежень, які існують у рідній країні.

Значна частина європейських держав встановлює вимогу стабільного шлюбу як умову доступу до ДРТ. Водночас лише близько половини країн дозволяють самотнім особам користуватися репродуктивними послугами [4, с. 145–146].

Ці обмеження створюють нерівність у доступі до медичних послуг, що не лише підвищує попит на транскордонні репродуктивні послуги, а й акцентує на необхідності уніфікації підходів до регулювання цієї сфери в межах ЄС. Гармонізація законодавства допоможе усунути існуючі розбіжності, сприятиме підвищенню прозорості та якості послуг, а також забезпечить рівний доступ громадян до репродуктивних медичних технологій незалежно від їхнього громадянства або сімейного статусу.

З березня 2022 р. було призупинено імпорт донорського матеріалу з України, зокрема донорських яйцеклітин, зібраних до цієї дати. Причиною цього стала триваюча війна та невизначеність в Україні, які можуть ускладнити реалізацію прав осіб, зачатих від донорів, на доступ до інформації про своє генетичне походження. Ця вимога є закріпленою в законодавстві штату Вікторія (Австралія), яке гарантує право таких осіб на інформацію про їхнє генетичне походження [13]. Таким чином, рішення про припинення імпорту гамет пов'язане із захистом прав людей, які можуть бути порушені через складну суспільно-політичну ситуацію в Україні.

Науковці виокремлюють низку факторів, які сприяють залученню суб'єктів господарювання, що надають медичні послуги в Україні, до обслуговування як українських, так і іноземних пацієнтів. Серед цих факторів виділяють:

- високу якість медичних послуг у поєднанні з доступною вартістю;
- природні, кліматичні та геополітичні переваги України, які створюють унікальні можливості для розвитку медичного туризму;
- конкурентоспроможність у таких напрямках, як репродуктивні технології, стоматологія, ортопедія та інші галузі медицини;
- використання унікальних технологій лікування, зокрема стовбуровими клітинами;
- високий рівень підготовки медичних фахівців;
- досягнення у сфері високоефективних технологій лікування, які часто не мають аналогів за кордоном;
- активні заходи з інформатизації та просування як медичних послуг, так і іміджу України [2, с. 104].

Однак ці переваги можуть не повністю реалізувати свій потенціал через відсутність належного правового регулювання. Особливо це стосується сфери репродуктивної медицини, де невизначеність у правових аспектах може стати бар'єром для подальшого розвитку галузі. Вирішення цієї проблеми дозволить забезпечити права пацієнтів, стимулювати розвиток галузі та підвищити її привабливість на міжнародному рівні.

Висновки. Сурогатне материнство, а також імпорт та експорт донорських репродуктивних клітин людини вимагають невідкладного та належного законодавчого врегулювання. Україна вже утвердилась як провідний центр медичного туризму, проте в умовах правової невизначеності існують ризики зростання випадків шахрайства, контрабанди та порушень прав і свобод учасників процесу: дитини, батьків, сурогатних матерів. Значний потенціал України у сфері медичного туризму потребує належного правового регулювання, що сприятиме його подальшому розвитку [9, с. 32].

Правове регулювання репродуктології є багатовимірною проблемою, яка торкається публічного та приватного інтересів. Воно вимагає врахування різних аспектів: етичних, політичних, економічних та правових. Зокрема, необхідно вирішити такі основні питання, як:

- дозвіл або заборона сурогатного материнства (зокрема, альтруїстичного чи комерційного);
- врегулювання імпорту та експорту гамет і ембріонів, що є особливо актуальним у контексті демографічної кризи в Україні.

Для подальших наукових досліджень перспективним напрямом є детальне вивчення порядку імпорту та експорту репродуктивних клітин і ембріонів, а також аналіз міжнародного досвіду в цьому контексті.

Список використаних джерел

1. Гнедик Є. С. Правове регулювання господарської діяльності у сфері медичного туризму : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Вінниця, 2020. 238 с.
2. Діденко К. Д., Жученко В. Г. Медичний туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 14, ч. 4. С. 101–105.
3. Юзько О. Демографічна катастрофа в Україні – реальна загроза. Як її уникнути? NV Бізнес : сайт. 01.03.2023. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/strike-znizhennya-naseleennya-ukrajini-i-noviy-zakonoprojekt-shcho-pogirshuye-situaciyu-ostanni-novini-50307306.html> (дата звернення: 05.12.2024).
4. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я : моногр. / за заг. ред. : С. Б. Булеци; М. В. Менджул. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
5. Косиця О. О. Законодавчі ініціативи в сфері регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Право.ua*. 2024. С. 269–273. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.1.40>.

6. Теремецький В. І., Батрин О. В., Косиця О. О. Адміністративно-правові вимоги до закладів охорони здоров'я в Україні, які надають медичні послуги сурогатного материнства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. Т. 30, № 3. С. 398–409. URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/197/233> (дата звернення: 05.12.2024).
7. Теремецький В. І., Подзіров А. О. Реєстраційні та дозвільні процедури у сфері медичного туризму. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 2 (35). С. 54–68. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2021.2.05>.
8. Теремецький В. І., Подзіров А. О. Правове становище суб'єктів владних повноважень у сфері медичного туризму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 1 (97). С. 169–181. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/issue/view/64/62> (дата звернення: 02.12.2024).
9. Подзіров А. О. Організаційно-правове забезпечення розвитку медичного туризму в Україні : моногр. / за наук. ред. В. І. Теремецького. Київ : НДІ ППіП НАПрН України, 2024. 242 с. URL: <https://repository.ndiprr.gov.ua/handle/765432198/924> (дата звернення: 04.12.2024).
10. Теремецький В. І., Дуліба Є. В., Хмара М. В. Комерційне гестаційне сурогатне материнство та виклики для України як кандидата в члени ЄС. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 123. С. 60–68. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12533737>. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/06/teremetskyi_duliba_khmara_123.pdf (дата звернення: 03.12.2024).
11. Триньова Я. О. Огляд законодавства в сфері допоміжних репродуктивних технологій в Україні. Юридичний інтернет-ресурс «Протокол». 02.02.2022. URL: https://protocol.ua/ua/oglyad_zakonodavstva_v_sferi_dopomizhnykh_reproduktivnykh_tehnologiy_v_ukraini/ (дата звернення: 05.12.2024).
12. Донатія яйцеклітин в Україні: альтруїстична чи комерційна модель? Матеріали круглого столу. *Українформ* : сайт. 17.10.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3581922-donacia-ajseklitin-v-ukraini-altruisticna-ci-kommercijna-model.html> (дата звернення: 05.12.2024).
13. Importing and exporting donor material. *The Victorian Assisted Reproductive Treatment Authority (VARTA)* : сайт. 2024. URL: <https://www.varta.org.au/regulation/importing-and-exporting-donor-material> (дата звернення: 05.12.2024).

References

1. Hnedyk, Ye. S. (2020). Pravove rehuliuвання hospodarskoї diialnosti u sferi medychnoho turyzmu. [Legal regulation of economic activities in the field of medical tourism]. *Candidate's thesis*. Vinnytsya [in Ukrainian]
2. Didenko, K. D. & Zhuchenko, V. G. (2016). Medychnyi turyzm v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Medical tourism in Ukraine: current state and prospects for development]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu – Scientific Bulletin of Kherson State University*, 14, 4, 101-105 [in Ukrainian]
3. Yuzko, O. (March 1, 2023). Demografichna katastrofa v Ukraini – realna zahroza. Yak yii unyknyty? [Demographic catastrophe in Ukraine is a real threat. How to avoid it?]. *NV Biznes: site*. Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/experts/strimke-znizhennya-naselennya-ukrajini-i-noviy-zakonoprojekt-shcho-pogirshuyesituaciyu-ostanni-novini-50307306.html> [in Ukrainian]
4. Buletsa, S. B. (Eds.). (2020). *Chetverte pokolinnya prav lyudyny: osoblyvosti pravovoho rehuliuвання, problemy ta perspektyvy rozvytku v sferi okhorony zdorovya* [The Fourth Generation of Human Rights: Peculiarities of Legal Regulation, Problems and Prospects for Development in the Field of Health Care]. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla» [in Ukrainian].
5. Kosytsia, O. O. (2024). Zakonodavchi initsiatyvy v sferi rehuliuвання dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii. [Legislative initiatives in the field of regulation of assisted reproductive technologies]. *Pravo.ua – Law.ua*, 1, 269-273. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.1.40>
6. Teremetskyi, V. I., Batryn O. V., Kosytsia & O. O. (2023). Administratyvno-pravovi vymohy do zakladiv okhorony zdorovia v Ukraini, yaki nadaiut medychni posluhy surohatnoho materynstva [Administrative and legal requirements for health care institutions in Ukraine that provide surrogacy medical services]. *Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy – Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 30, 3, 398-409. Retrieved from <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/197/233> [in Ukrainian]
7. Teremetskyi, V. I. & Podzirov, A. O. (2021). Reiestratsiini ta dozvilni protsedury u sferi medychnoho turyzmu [Registration and licensing procedures in the field of medical tourism]. *Administratyvne pravo i protses*

- *Administrative law and procedure*, 2, 35, 54-68. Retrieved from DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2021.2.05> [in Ukrainian]
8. Teremetskyi., V. I. & Podzirov, A. O. (2022). Pravove stanovyshche subiektiv vladnykh povnovazhen u sferi medychnoho turyzmu. [Legal status of public authorities in the field of medical tourism]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 1, 97, 169-181. Retrieved from <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/issue/view/64/62> [in Ukrainian]
 9. Podzirov, A. O., (2024). *Orhanizatsiino-pravove zabezpechennia rozvytku medychnoho turyzmu v Ukraini [Organizational and legal support for the development of medical tourism in Ukraine]*. V.I. Teremetskyi (Ed.). Kyiv: NDI PPIp NAPrN Ukrainy [in Ukrainian]
 10. Teremetskyi, V. I., Duliba, Ye. V. & Khmara, M. V. (2024). Komertsiine hestatsiine surohatne materynstvo ta vyklyky dlia Ukrainy yak kandydata v chleny EC. [Commercial gestational surrogacy and challenges for Ukraine as a candidate for EU membership]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava – Journal of East European Law*, 123, 60-68. Retrieved from https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/06/teremetskyi_duliba_khmara_123.pdf [in Ukrainian]
 11. Trynova, Ya. O. (February 02, 2022). Ohliad zakonodavstva v sferi dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii v Ukraini [Overview of legislation in the field of assisted reproductive technologies in Ukraine]. Protokol: *Yurydychnyi internet resurs «Protokol» – Legal internet resource «Protocol»*. Retrieved from https://protocol.ua/ua/oglyad_zakonodavstva_v_sferi_dopomignih_reproduktivnih_tehnologiy_v_ukraini/ [in Ukrainian]
 12. Donatsiia yaitseklitin v Ukraini: altruistychna chy komertsiina model? [*Materials of the round table «Donation of oocytes in Ukraine: altruistic or commercial model?»*]. Materialy kruhloho stolu. *Ukrinform: sait*. October 17, 2022. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3581922-donacia-ajceklitin-v-ukraini-altruisticna-ci-komercijna-model.html> [in Ukrainian]
 13. Importing and exporting donor material. (2024). *The Victorian Assisted Reproductive Treatment Authority (VARTA): site*. Retrieved from <https://www.varta.org.au/regulation/importing-and-exporting-donor-material> [in English]

Стаття надійшла до редакції 12.12.2024